

ارگ در فراز و نشیب خیابان تاریخ

نمایی از خیابان ارگ در دوره پهلوی دوم

● ارگ، پیش از خیابان ارگ

ساخت ارگ مشهد را به ملک محمود سیستانی در پایان دوره صفویه نسبت می‌دهند. ارگ مشهد با کاربری امنیتی و نظامی در گوشه جنوب غربی شهر، در محوطه‌ای به طول ۳۰۰متر قرار داشته و دارای ۲۲برج بوده است.

از اوایل دوره قاجار (سال ۱۱۸۱ خورشیدی) بود که مرکز حکومت‌نشین مشهد از چهارباغ به ارگ منتقل شد. این مرکز حکومتی شامل دو دیوان‌خانه (بزرگ و کوچک)، دو عمارت و یک اندرونی، قورخانه جدید و قدیم (انبار اسلحه و مهمات)، دو میدان (بزرگ و کوچک)، توپخانه مبارکه، باروت‌کوب‌خانه، طویله و... بود. از اوایل قرن ۱۴ خورشیدی و پیش از کشیده شدن خیابان در این محدوده، عمارت‌های تلگراف‌خانه، پست‌خانه و عمارت توپ‌خانه در آنجا ساخته شد. عرض خیابانی که ارگ حکومتی را به شهر وصل می‌کرد منظم نبود و وضع ساختمان‌های دولتی آن نیز مطلوب نبود، برای همین هم مسئولان ایالت خراسان تصمیم جدی برای سامان دادن آن گرفتند.

● یک مزایده بزرگ برای ساخت ادارات دولتی

بنا بر گزارش کتاب «مشهد در آغاز قرن ۱۴ خورشیدی»، عرض خیابان ارگ در سال ۱۳۱۳ خورشیدی، برابر۳۰ ذرع (حدود ۳۱ متر) و طول آن از خیابان نادری (میدان شهدای کنونی) تا میدان مشق واقع در شهر نو (میدان ده دی کنونی) ۱۳۵۸ ذرع (حدود ۱۹۳۲ متر) بود، اما روایت ساخت آن که از سال ۱۳۰۷ خورشیدی با تخریب منازل و بناهای واقع در مسیر آغاز شد، هم‌زمان بود با فروش اراضی دولتی آن محدوده و کشیده شدن سه خیابان عمود بر خیابان «دروازه ارگ».

این روایت با جلسه روز سه‌شنبه ۱۶ دی‌ماه ۱۳۰۶ خورشیدی در شورای اداری استان خراسان به ریاست مهدی دادور (والی خراسان از ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۸ خورشیدی) آغاز شد. موضوع این جلسه «بیکبری فروش بخشی از اراضی مخروبه دولت در داخل شهر و اختصاص وجه آن به ساختمان ابنیه و عمارات ادارات دولتی» بود. شرح گزارش این جلسه مهم، توصیف خوبی از وضعیت آن، نقشه‌پیشنهادهی فروش و برنامه پس از فروش ارائه می‌کند که چنین است: «مقداری اراضی در داخله شهر وصل به ارگ و عمارت دولتی شهر مشهد موجود است که در قدیم محل قورخانه و سربازخانه و اسطبل دولتی (حوالی خیابان پاسداران امروز- جم سابق) و غیره بوده ولی حالا چندین سال است که آن ابنیه به کلی منهدم و فعلاً مختصر بنایی دور این قطعه زمین وسیع وجود دارد. انبار غله دولتی و شعبه انبار ارکان حرب لشکر شرق است که آن‌ها هم مخروبه و بی‌پناه و در شرف انهدام است. طبق بازدیدی که اخیراً از طرف رئیس فوائد عامه به عمل آمده است، مساحت همه اراضی ۶۵ هزار ذرع (حدود ۶۷ هزار متر مربع) می‌باشد. این اراضی مخروبه علاوه بر اینکه منظره شهر را بدنما ساخته، مرکز کثافات و زباله نیز واقع شده است، شکی نیست که حفظ صحت عامه اطراف آن اراضی هم که اغلب ادارات دولتی و مأمورین و سایر طبقات می‌باشند به واسطه مجاورت با مزبله، مختل و مورد خطر واقع گردیده است و نه تنها دولت از این اراضی به هیچ وجه استفاده نمی‌نماید، بلکه از مخروبه بودن و مزبله شدن این قطعه زمین وسیع که هرگونه قابل استفاده و آبادی است، ضرر و خسارت عمده متوجه اهالی و ساکنین نواحی آن می‌باشد.»

در این گزارش و پس از این توصیف‌ها، به صراحت آمده که ادارات دولتی، محل و مکان مطلوبی برای ارائه خدمت به مردم را ندارند با این همه هر سال بودجه بسیار زیادی صرف اجاره همان مکان‌های نامطلوب می‌شود: «از طرفی هم اغلب ادارات دولتی مشهد به واسطه نداشتن محل مخصوص که متناسب با احتیاجات آن‌ها باشد، فوق‌العاده در زحمت بوده و با این حال در سال مبالغ گزافی هم به عنوان کرایه محل بر بودجه تحمیل می‌گردد و آن عماراتی هم که دولتی است به علت نداشتن اعتبار تعمیرات، غیرقابل سکونت و تعمیر بوده و در شرف انهدام است، من جمله محل اداره ایالتی (فرمانداری کنونی) که علاوه بر اینکه کافی برای شعبات این اداره نیست، یک قسمت عمده آن به قدری مخروبه و غیرقابل استفاده است که در انتظار اهالی مخصوص مأمورین و نمایندگان خارجه موجب

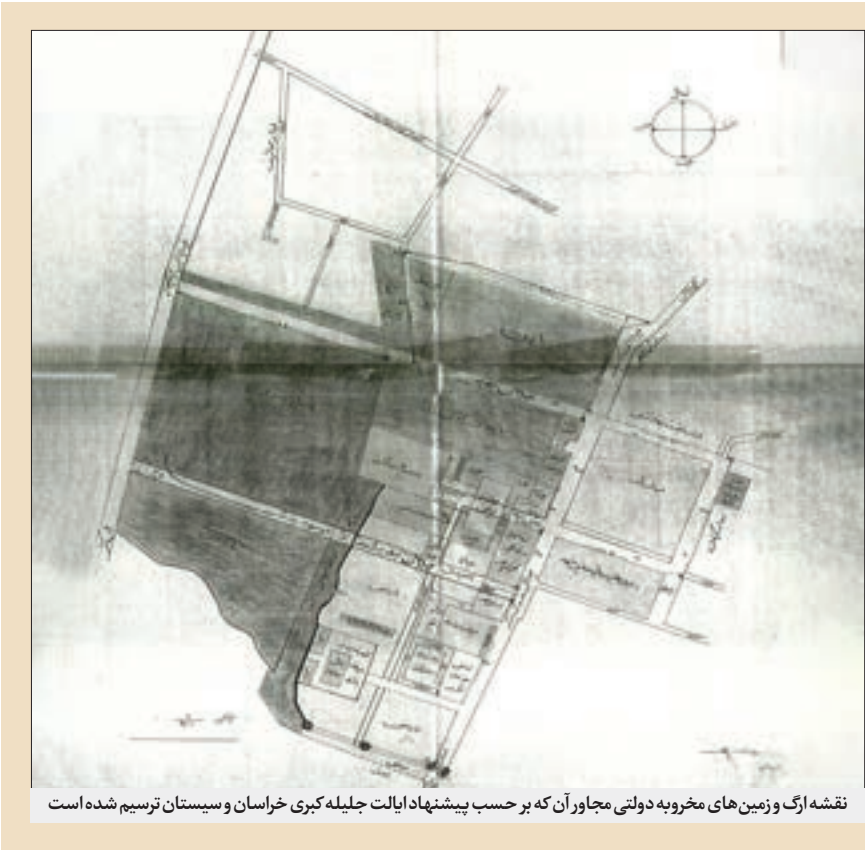
شیرین سیدی، هانیه مشتاق خراسانی | **خیابان امام خمینی** ^(۱) **کنونی پس از بالا و پایین خیابان، جزو اولین خیابان‌های مشهد است.** احداث این خیابان که به **خیابان ارگ** نیز شهره است، سال ۱۳۰۷ خورشیدی و پیش از ساخت فلکه حضرت در مسیری که سابق به **ارگ حکومتی** مشهد می‌رسیده، آغاز شد.

خیابان ارگ که خود زاده اولین دوره شهرسازی جدید مشهد بود با ساختمان‌های جدید دولتی تا سینماها و هتل‌های جدید، نماد مشهد مدرن هم شد. اما چه شد که از ارگ حکومتی به **خیابان ارگ** رسیدیم؟ برای بهسازی این قسمت شهر، فرایندی لازم بود تا مرکز حکومتی مشهد از قالب سنتی خود که به دور از مرکز شهر بود، رها شود و با شهر پیوند بخورد و ادارات دولتی در آن ساخته شوند. این تحول در سال‌هایی که ایران به‌تازگی قحطی و تغییر سلطنت را به خود دیده بود، باید با کمترین هزینه ممکن رقم می‌خورد. در ادامه شرح این اتفاقات و چگونگی ایجاد خیابان ارگ را روایت می‌کنیم. **استناد، تصاویر و اطلاعات این گزارش بر اساس مدارک موجود در مرکز اسناد اداره کل روابط عمومی و امور بین‌الملل رسانه شهرداری مشهد به دست آمده است.**

نکث(شکستن) اعتبارات دولتی ولایت خراسان گردیده است و از این قبیل است وضعیت سایر ادارات یا مدارس دولتی مشهد و تا این مؤسسات هر یکی در حدود حوانج خود دارای عمارت و محل مخصوص نگردند، علاوه بر اینکه همیشه برای ضیق مکان و نقل وانتقالات دچار زحمت و خسارات می‌باشند، در سال مبالغ زیادی هم از جهت پرداخت مال الاجاره بر بودجه دولت تحمیل می‌گردد.»

در این گزارش راهکار رهایی از مشکل، فروش اراضی مخروبه و فراهم کردن مکان مناسب برای ادارات و دیگر ابنیه دولتی در مشهد بیان شده است. راهکاری که در نهایت به استقرار دوایر دولتی جدید در خیابان ارگ ختم شد: «رفع این نقض عمده، منحصر است به اینکه اراضی مخروبه سابق‌الذکر فروخته شده، قیمت آن به مصرف فراهم ساختن ابنیه متناسب برای ادارات و مدارس دولتی به نسبت الاهم قالا هم برسد، زیرا با بودجه فعلی مملکت نمی‌توان انتظار داشت که مبلغی از خزانه دولت صرف خرید و ساختمان عمارت برای ادارات دولتی و غیره شود. بنابراین آخرین طریقی که به نظر می‌رسد این است که از هیئت معظم دولت درخواست گردد تا همان‌طور که لایحه واگذاری یک قسمت از اراضی دولتی تبریز برای فروش به بلدی آن شهر تهیه و به مجلس شورای ملی تقدیم و مورد توجه مجلس واقع گردیده است، هیئت معظم دولت نیز لایحه فروش ۶۵ هزار ذرع اراضی مخروبه مذکوره را که نقشه آن تهیه شده است به هر طریق که صلاح بدانند از تصویب مجلس شورای ملی بگذرانند تا قیمت آن با نظارت اداره مالیه و فوائد عامه به مصرف تعمیرات فعلی، بعضی ادارات و ساختمان جدید برای یک عده از

ادارات کرایه‌نشین در یک قسمت از اراضی دیگر دولتی که در سایر نقاط شهر واقع است برسد. نتایجی که از این اقدام حاصل است یکی استفاده از اراضی مخروبه مذکوره می‌باشد که سال‌هاست بدون دیناری عایدی متروک و کثیف مانده و در آتیه نیز به همین حال مخروبه و مزبله باقی خواهد ماند ولی پس از فروش به تصرف اهالی در آمده و بلافاصله آباد و زیر ابنیه مفیده رفته، فضای شهر از یک مزبله متروک نجات خواهد یافت. دیگر اینکه بدون تحمیل دیناری به خزانه دولت، قیمت آن اراضی صرف آبادانی و ساختمان مقداری دیگر از اراضی دولت شده و بعضی ادارات دولتی در آن سکونت یافته و از زحمت کرایه‌نشینی و تحقیق مکان آسوده خواهند شد. مهم‌ترین فایده دیگر آن تقلیل بودجه ادارات است از حیث مال الاجاره که در سال مبالغ گزافی می‌توان صرفه دولت را در این اقدام ملحوظ داشت. ضمناً توضیح داده شده که هرگاه موجبات فروش اراضی مذکوره فراهم گردد و قیمت ۲۸۰۰ ذرع (۲۹۱۲ متر) زمینی که زیربنای فعلی انبار غله یافته است و همچنین قیمت ۴۰۰۰ ذرع (۴۱۶۰ متر) اراضی زیربنای شعبه انبار ارکان لشکر شرق به هر یک از دو اداره فوق مسترد گردد تا ابنیه مذکوره را در نقطه دیگر بنا نماید زیرانبارهای مذکوره از ابنیه کهنه و در شرف انهدام است. بنابراین پس از اینکه ۶۸۰۰ ذرع (۷۰۷۲ متر) اراضی ابنیه فوق‌الذکر و ۱۷۰۰ ذرع (۱۷ هزار و ۸۸۸ متر) زمینی که برای خیابان و کوچه جدید (که از داخل اراضی مذکوره عبور خواهد کرد) از ۶۵ هزار ذرع مجموع اراضی موضوع گردد ۴۱ هزار ذرع (۴۲ هزار و ۶۴۰ متر) دیگر باقی می‌ماند که حداقل قیمتی که پیش‌بینی می‌شود ۴۱ هزار تومان خواهد بود.»

● موافقتی که محقق نشد پس از ارائه این گزارش، آقایان اعضای محترم شورای اداری به طور کلی با آن موافقت کرده، پس از شور و تبادل نظر پیشنهاد می‌کنند که چون ۴۱ هزار تومان تقریر بقیه اراضی کافی برای ساختمان تمام ادارات نیست، بنابراین بهتر است که در صورت موافقت اولیای محترم امور و مجلس شورای ملی به فروش اراضی قیمت آن اداره ایالتی و ساختمان دو عمارت برای بلدیه و اداره صحیه شرق و همچنین تهیه عمارت مخصوصی جهت یکی از مدارس دولتی شهر مشهد برسد.»

این پیشنهاد مورد توجه نمایندگان واقع شده و قرار می‌شود که پیشنهاد انجام آن از طرف ایالت جلیله تهیه شده، به انضمام نقشه اراضی مزبور به وزارت مالیه ارسال شود. به باور این نمایندگان، فرمانده لشکر شرق نیز وزارت جنگ را از این تصمیم شورای ایالتی مطلع کرده، مساعدت لازم در انجام این امر مهم و مفید را درخواست کنند.

در بخش دیگری از این گزارش چنین آمده است: «در باب ایجاد یک رشته خیابان جدید که از وسط اسطبل و اراضی مخروبه سابق‌الذکر گذشته و از باغ وقفی مشهور به باغ مستوفی متصرفی آستانه نیز عبور نموده، خیابان دروازه ارگ را به خیابان مرضی‌خانه متصل سازد به طوری که در نقشه نمایانده شده، تجدید مذاکره شد، چون آقای متولی‌باشی در قسمت عبور خیابان مزبور از وسط باغ مستوفی در یکی از جلسات سابقه موافقت نموده بودند، قرار شد ایالت جلیله پیشنهاد آن را تقدیم وزارت جلیله داخله نموده، اجازه عبور خیابان را از وسط اراضی مخروبه دولتی درخواست نماید و همچنین آقای

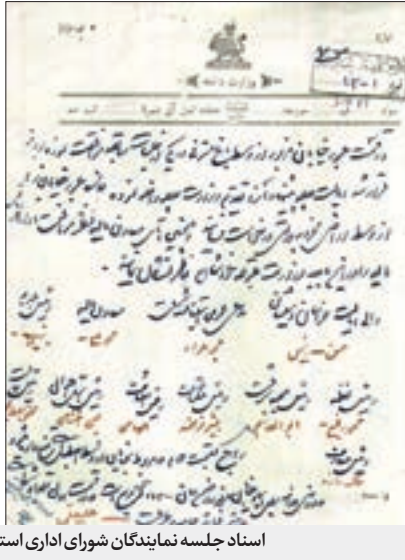
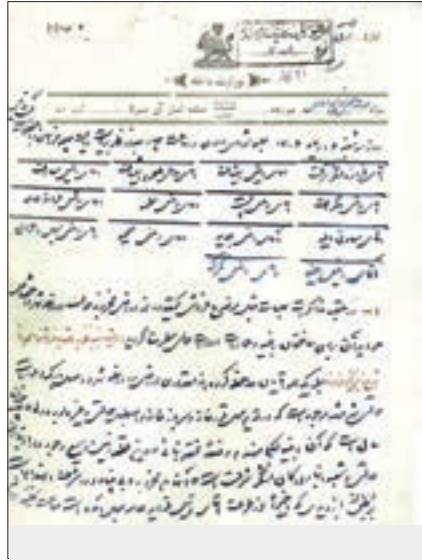
معاون مالیه نظر موافقت اداره ایالتی مالیه را در این باب به وزارت متبوعه خودشان خاطر نشان نمایند.» ناگفته نماند که درباره ساخت این خیابان عمود بر خیابان دروازه ارگ که نام امروزی آن «پاسداران» است، ۹ اسفند ۱۳۰۶ رئیس ایالت خراسان به وزارت داخله توضیحات بیشتری نیز داده است. در توضیحات او نیز می‌توان چنین خواند:

«از داخل اراضی مذکوره خیابانی جدید تأسیس خواهد شد که از یکی از باغات (باغ مستوفی) نیز خواهد گذشت و این خیابان حقیقتاً باعث آبادی کامل مهم‌ترین قسمت‌های شهر مشهد است که تا کنون بد بختانه روی آبادی ندیده است. زیرا در طرفین خیابان مذکور ابنیه عالیه ساخته خواهد شد که نمونه در ساختمان‌ها و عمارات عالیه شهرهای مهم خواهد بود.» جالب اینکه رئیس ایالت خراسان در ادامه می‌خواهد که نام خیابان «شاپور» گذاشته شود. درخواستی که گویارد شده است: «استدعایم این است همان‌طور که ساختمان خیابانی در کرمانشاه زمان مأموریت بنده شروع و به نام شاپور موسوم و معروف شد، این خیابان جدید مشهد نیز به خیابان «شاپور» موسوم گردد و قسمت جنوبی دارالایاله هم متصل به این خیابان خواهد بود.»

● موافقت هیئت دولت؛ سال بعد

۲۲ فروردین ماه سال ۱۳۰۷ خورشیدی، ریاست وزرا به وزارت مالیه چنین می‌نویسد: «پیشنهادهی از ایالت خراسان بر وفق نظر شورای اداری و اتفاق آرای کلیه رؤسای ادارات دولتی آنجا به وزارت جلیله داخله رسیده که اراضی بایره دولتی متصل به ارگ ایالتی شهر مشهد به فروش برسد و وجه قیمت آن صرف تعمیر دارالایاله و بنای عمارات لازم برای بلدیه و صحیه شرق و مدرسه متوسطه بشود و خیابان جدیدی هم در داخل آن اراضی تأسیس گردد.»

وزارت جلیله داخله این پیشنهاد ایالت را با اظهار رأی موافق به هیئت دولت تقدیم داشتند و در جلسه ۱۶ فروردین مطرح و تصویب می‌شود که لایحه فروش اراضی مزبوره و تخصیص وجه قیمت آن به مصارفی که ذکر شد به مجلس شورای ملی پیشنهاد شود. به این ترتیب کار فروش اراضی آغاز و هزینه یک دست کردن خیابان دروازه ارگ فراهم می‌شود. همچنین با نظارت والی خراسان این خیابان تعریض و مسطح‌شده و نام آن که اولین خیابان مدرن مشهد بود، به نام سلسله حاکم (پهلوی) گذاشتند. در ادامه هم به همت بلدیه مشهد میدان ارگ گل‌کاری و درخت‌کاری شد. آلاچیقی برای آن ساختند و آنجا محل نمایش دسته موزیک ارتش شد تا مشهدی‌ها لذت قدم زدن در خیابانی مجلل را تجربه کنند. با تغییر وضع خیابان، این معبر به پاتوق جوانان شهر و راسته سینماها و دیگر نمادهای مشهد مدرن تبدیل شد. در پایان هم درباره خیابان جدید التأسیس یاد شده در این مجموعه مکاتبات، یعنی خیابان پاسداران، باید چنین یادآوری کرد که این خیابان تا پایان دوره استانداری مهدی دادور به انجام نرسید، چنان‌که در نقشه سال ۱۳۱۰ هم هنوز تکمیل نشده بود، اما در دوره استانداری محمود جم (۱۳۰۸ تا ۱۳۱۲ خورشیدی) به سرانجام رسید و نام آن را «جم» گذاشتند.

استاد جلسه نمایندگان شورای اداری استان خراسان برای تعیین تکلیف درباره اراضی ارگ